

TAPAS

Transformation of the porous landscape

Familie, hverdagsliv, identitet og bosted.

Frank Hansen

* Institute of Geography, University of Copenhagen
Øster Voldgade 10, DK-1350 Copenhagen K, Denmark
+45 35 32 25 00, fh@geogr.ku.dk, www.geogr.ku.dk, www.byforskning.dk

TAPAS Working Paper 2005:05

Institute of Geography, University of Copenhagen,
Øster Voldgade 10, 1350 Copenhagen K
www.geogr.ku.dk/projects/tapas/

Boligen og familien, centrale udgangspunkter for hverdagslivet

Gram-Hansen argumenter med udgangspunkt i Gullestad for, at hjemmet (boligen) både tidsligt og rumligt er centralt for hverdagslivet (Gram-Hansen). Hjemmet er det faste punkt man drager ud fra og vender tilbage til. Det gælder som en kulturel norm i de skandinaviske lande, uden at det behøver gælde alle. Sagt med andre ord, hjemmet tillægges stor betydning, individerne identificerer sig med hjemmet og de aktiviteter, der foregår der. Videre fremhæves det, at boligen og hjemme er uløseligt knyttet til familien og individernes liv. Jeg er enig heri, men synes blot at sammenhængen er vendt på hovedet.

Jeg finder derimod, at det er nødvendigt at tage udgangspunkt i familien/ individerne som socialt system og ikke i hjemmet/boligen som locale/sted (Giddens 1981, Massey). Det er fordi, at familielivet tillægges så stor værdi i de fleste menneskers liv, at boligen og ofte også bostedet (se senere) tillægges så stor værdi og ikke omvendt. Familien (individerne) bruger langt den største del af deres tid i hjemmet¹. Familielivet har høj prioritet og skal "have plads" til at udfolde sig, hvilket stiller krav til boligen og bostedet. Endelig er boligen og adressen familiens "visitkort" ud af til. Noget som har stor betydning for de fleste familier.

Endvidere er det familien, der organiserer medlemmernes samlede hverdagsliv, i relation til familielivet, som et væsentligt element i dette. Dette kræver en prioritering og koordinering af familiens og individernes projekter og ressourcer herunder tid. Det er derfor individerne (familiemedlemmerne), som tillægger hjemmet/boligen betydning i forbindelse med, at de tillægger familielivet, vennelivet og andre af aktiviteterne i hjemmet betydning. Denne behøver ikke at være positiv (for en kritik af idylliseringen af hjemmet som metafor se Massey, Rose), men selv i negative situationer vil familien og hjemmet ofte være det organisatoriske udgangspunkt for hverdagslivet.

Denne argumentation er årsagen til, at jeg foretager nogle grundlæggende overvejelser over familien og hverdagslivet i de følgende afsnit. I disse ses familien i et livsverdens perspektiv, det vil sige i et inde fra perspektiv. Dermed afvises det ikke, at systemverdens

perspektiver – for eksempel familien som "stedet" for arbejdskraftens reproduktion – er irrelevante. Jeg betragter dem derimod som utilstrækkelige. Det er endvidere nødvendigt at fokusere mindre på boligen og mere på bostedet – alle de steder ud over arbejdsstedet, som har betydning for udfoldelsen af hverdagslivet og familiemedlemmernes stedsfølelse (Massey, Thrift).

Arbejdsnotatet starter således med en diskussion af familien som et socialt system og familielivet som sociale processer. Derefter følger et afsnit om familiens sociale konstruktion. De næste afsnit omhandler familiens integration i arbejdslivet (adgangen til materielle ressourcer mm.) og i det sociale liv (fællesskaber uden for familien). Endelig "samler jeg op" omkring familiens prioritering mellem de forskellige dele af hverdagslivet og dens stedsintegration og stedstilknytning.

¹ I de undersøgte EU-lande tilbringer de 20 til 74-årige mellem 2/3 og 3/4 af den samlede tid i hjemmet for kvindernes vedkommende. For mændene er andelen en smule mindre. Det skal dog fremhæves, at ca. halvdelen af tiden bruges til at sove. Fradraget søvnen er hjemmet stadig klart det sted, hvor der tilbringes mest tid (Eurostat 2004).

Familien som et socialt konstrueret element af livsverdenen

Familien kan ikke betragtes som en given enhed, som en statistisk enhed, sådan som vi ofte gør i vores analyser. Der savnes ontologiske og teoretiske overvejelser over familien som socialt system. Mit udgangspunkt er, at familien skal forstås som et socialt system, der må skabes, genskabes og transformeres. Familierne bliver dannet i forlængelse af individernes opvækst og eventuelle stiftelse af egen familie. Denne skal holdes i live dagligt og forandres i takt med biografiske forandringer som familieførøgelse o.l.² Dertil kræves projekter, ressourcer, tid, arbejde, omsorg, følelser o.l. samt steder, hvor familie-medlemmernes liv kan udfoldes. Derfor må familielivet prioriteres, tillægges betydning, gives tid og plads, og derfor bliver bostedet – som de steder, hvor familielivet leves - så vigtigt. Som vi ved, behøves familielivet ikke at lykkes (men om det lykkes eller ikke lykkes har ikke min interesse her). **Familielivet er en proces, der må holdes i gang og forandres som led i dets biografiske skift.**

Som en del af livsverdenen sammen med andre fællesskaber som naboskaber, foreninger ol. er familien præget af en anden værdilogik end systemverdenen (Habermas, Gullestad). Der er tale om en udveksling mellem medlemmerne, som modsat udvekslingen på markedet er præget af reciprocitet (Polanyi i Harvey). Habermas taler om livsverdenen, som karakteriseret af kommunikativ fornuft (Habermas). Det der udveksles - uden en fælles målestok som penge - er eksempelvis arbejde, omsorg, gaver (materielle ressourcer), erotik, oplevelser og tid. Som jeg ser det, er altruisme, fortrolighed og tillid vigtige elementer i denne udveksling, præget af helt andre logikker end andre dele af samfundet.

Denne modstilling af to vidt forskellige verdener med hver deres værdilogik har det med at forherlige livsverdenen. Der kan sættes spørgsmålstejn ved reciprociteten og den kommunikative fornuft. Livsverdenen er også præget af modsætninger og konflikter. Den er også præget af uligheder på trods af, at den er domineret af en anden logik end system-verdenen. Jeg ved ikke, om vi i forlængelse af Bourdieu (som er tavs om dette felt) kan tale om et specielt kulturelt felt, hvor der investeres ”omsorgskapital”.³

Bradley advokerer for, at forskellige dele af samfundet, herunder hverdagslivet er præget af et forskelligt samspil af ulighedsdynamikker⁴ som klasse, køn, etnicitet og alder (Bradley). De forskellige typer af ulighedsdynamikker er forankret eller lokaliseret på forskellig vis i forskellige dele af samfundet. ”The four set of relationships considered in this book, class,`race`and ethnicity, gender, and age are all seen to have different bases - `different existential locations`, in the phase of Anthias and Yuval-Davies (p.17)” (Bradley side 7, se også side19-21). I forlængelse heraf foreslår jeg, at vi skelner mellem konstituerende og formende ulighedsdynamikker, hvor de konstituerende relationer ikke kan ”tænkes væk” uden at fænomenet opløses. Mens de formende ulighedsdynamikker er kontingente relationer, der er med til at forme det sociale system og kan præge det stærkt. I forhold til familien gælder det, at

² Biografisk kan vi sige, at individets livsforløb består af en socialiserings- uddannelses- jobkarriere og en familiekarriere. Til disse er der knyttet en bostedskarriere (se også Ritz).

³ Jeg savner en diskussion af dette hos Bourdieu (Bourdieu & Wacquant)

⁴ Bradley vælger at bruge begrebet ulighedsdynamik i stedet for struktur for at understrege, at stratifikationen i samfundet er under stadig forandring.

kønsrelationen og aldersrelation er konstituerende, hvis vi har kernefamilien eller tregenerationsfamilien i tankerne. Det betyder ikke, at klasseposition eller etnicitet ikke kan spille en vigtig rolle i udformningen af familien. Men de er ikke konstituerende.

Livsformsteorien forsøger netop at koble klasse (livsform) og ægteskabets form, når den åbner op for at medtænke kvinderne i livsformforståelsen (Christensen & Høyrup). Dermed bliver familiens form underordnet ”klasserne”, hvilket jeg finder dybt problematisk og empirisk uholdbart. Dermed bliver livsformernes familieform gjort universel og statisk. Jeg deler således Jakobsens metodologiske og teoretiske kritik af livsformsteorien og er positiv over for hendes kritisk realistiske nytolkning, hvor familien⁵ tildeles en relativ autonom position (Jakobsen). Sammenhængen bliver således langt mere kom-pleks. Umiddelbart er det lettere at se en mere direkte sammenhæng mellem etnicitet (religiøsitet) og familieform al den stund, at etniciteten indeholder diskurser om køns-relationen og aldersrelationen generelt og i familien. Det gælder tydeligst i de fundamen-talistiske udlægninger, som ikke tolererer megen variation i udformningen af rela-tionerne. Familien kan ses som konstitueret af nogle nødvendige køns- og alders-relationer, stærkt præget af den fundamentale religiøse opfattelse af selv samme relationer. Men det gælder ikke kun disse tilfælde. Kønsuligheden forsvinder ikke automatisk med det moderne, ”posttraditionistiske”⁶ samfund og sekularisering. Ligestilling (stadig kun et ideal) er primært vundet gennem en politisk kamp. Derfor er der stadig også store forskelle, hvad angår kønsuligheder og familieformer, blandt de sekulariserede kristne lande. Dette kan for. eks. illustreres med de store forskelle i omfanget af kvindernes husarbejde og i kvindernes integration på arbejdsmarkedet (se senere).

Det samme gælder generationsrelationerne. Der findes stadig lande i Vesteuropa, hvor tregenerationsfamilien stadig er ret så udbredt. De behøver ikke at bo sammen, men kan være forpligtede til at drage omsorg for hinanden, enten på grund af hegemoniske sam-fundsmæssige normer, eller fordi lovgivningen pålægger dem det. Køns- og alders-relationerne er således centrale for forståelsen af, hvordan hverdagslivet organiseres. Det gælder både hvem, der har det afgørende ord at sige i familien, samt ”reguleringen” af familiemedlemmernes interne relationer og ”reguleringen” af deres relationer til arbejdslivet og det offentlige liv som sådan. Kvinderne kan, måske med undtagelse af den ældste kvinde i familien, være udelukket fra store dele af det offentlige liv, herunder arbejde for andre. Eller i stærke mande-breadwinner samfund kan kvindernes naturlige arbejdsplads opfattes som at være i hjemmet, og velfærdssamfundet kan være udformet i overensstemmelse hermed. Eller der kan være tale om et samfund, præget af en individorienteret ligestillingsdiskurs, hvor begge arbejder ude, men hvor kvinderne står for den største del af hus- og omsorgsarbejdet (for en diskussion af vestlige kønsregimer se Sainsbury, Duncan). Forskellene er til at få øje på, men en vigtigere pointe er snarere, at mang-foldigheden at organisere familie- og hverdagslivet på potentielt er voksende med frisættelsen fra fundamentalistiske kulturer og kvindernes voksende autonomi.

Det følger endvidere af det ovenstående, at velfærdsregimets udformning har stor betydning for familielivet, og som vi senere skal se, for familiens integration i arbejdslivet⁷.

⁵ Jakobsen taler ikke om familien, men om kærlighedsformen.

⁶ Jeg er skeptisk over for Giddens modstilling af tradition og refleksivitet, som jeg mener bryder med den tidlige Giddens` begreb om den praktiske bevidsthed (Giddens 1994). Men det skal ikke diskuteres her.

⁷ Denne betydning vil kun blive behandlet i begrænses omfang i dette notat.

Familiens sociale konstruktion

Som sagt er familien en social enhed, som skal skabes, vedligeholdes og forandres. Det kræver, at individet ”vælger”, om det vil leve alene eller leve som familie sammen med en eller flere andre voksne. For nogen lykkes det aldrig, og i flere og flere tilfælde ender samlivet i en skilsmisse. Danmark ligger med en af de højeste skilsmisseprocenter. Omkring halvdelen af alle ægteskaber i Danmark ender i en skilsmisse (Kring, side 60). Men vi gifter os igen, hvis det går galt (Christoffersen).

Skabelsen af familien er en social og kulturel selektionsproces. Ofte er det personer med nogenlunde samme uddannelsesniveau, der finder sammen eller mænd, der vælger at leve sammen med kvinder, der har lavere uddannelse og indkomst end dem selv. Det gælder for USA (se Pratt & Hansson). Og det gælder også for UK og Danmark. ”Såvel ældre som nyere britiske undersøgelser viser en udpræget ægteskabshomogenitet, idet der er en markant statistisk tendens til at gifte sig med personer inden for egne sociale lag (Goldthorpe 1987). Danske undersøgelser giver tilsvarende resultater” (Christoffersen, side 56). Han taler om et symmetrisk pardannelsesmønster, men citerer den engelske forsker McRac for følgende konklusion, som ud fra et kvindeperspektiv snarere er udtryk for en asymmetrisk pardannelse: ”Det er en norm for kvinder at gifte sig med mænd, som er over dem selv på den sociale rangstige, eller i det mindste på samme niveau (op cit side 68). Disse tendenser behøver ikke at gælde i alle lande og i andre kulturer.

I de fleste lande er antallet af familier på tværs af etniske grupper forholdsvist begrænset⁸.

Andelen, der ”vælger” at leve alene, har i Danmark ligget nogenlunde konstant siden 1970. Det gælder ca. hver tredje voksne på 16 år og derover. Det gælder dog ikke for de 18 til 30-årige, der er andelen steget betydeligt (Christoffersen, side 58, se endvidere tabel 1).

Et andet aspekt af den sociale og kulturelle konstruktion af familien, er antallet af generationer. Tre generationsfamiliens udbredelse er aftagende. Men selv om de tre generationer ikke bor under samme tag længere, kan der stadig være findes stærke relationer og forpligtigelser mellem den ældste generation og de yngre. Esping-Andersens påpegnings af affamiliseringens forholdsvise fremskredne stadie i de nordiske land er delvist et udtryk for en svækkelse af disse forpligtigelser (Esping-Andersen 1999). Modsat bygger den tyske velfærdsstat på tregenerationfamiliens interne subsidaritet. Denne findes også i Sydeuropa, men her som en normativ forpligtigelse. Tabel 2.3 i Christoffersen viser omfanget af tregenerationfamilier. Den varierer i 2002-2003 fra 1-4 % i Sverige og Danmark, over 6-15 % i UK og Benelux, til 25-36 % i Irland og Sydeuropa. Andelen har endda været stigende for nogle af landene i Sydeuropa i det sidste årti (Christoffersen).

Med til familieskabelsen og forandringen hører også ”valget” af antallet af børn. Overalt i EU 15 fødes der færre børn end for tyve år siden. Nogle familier vælger helt børn fra, og generelt får familierne færre børn. I gennemsnit fødes der 1,5 barn per kvinde i Europa, hvor der skal 2,1 til at reproducere befolkningen. I mange lande er tallet 1,3, især i Sydeuropa men også Tyskland. De nordiske lande ligger på 1,8. Den

⁸ Jeg må desværre lade den problemstilling ligge, da jeg ikke har materiale, der umiddelbart undersøger den.

danske fertilitet var 2,5 i 1960erne, hvorefter den faldt til et minimum på 1,4 i 1984 for at stige lidt igen (Hansen, H. 2005).

Tabel 1
Familietyper i Danmark 2004

Familietyper i Danmark 2004	Antal	Procent
Enlige uden børn	1431.727	48,3
Enlige mænd med børn	18.052	0,6
Enlige kvinder med børn	113.734	3,8
Par og ægtepar uden børn	782.524	26,4
Par og ægtepar med børn	601.231	20,3
Ikke hjemmeboende børn	16.568	0,6
Familier i alt	2.963.846	100,0

Kilde: Delvist efter Hansen, H. 2005, data er fra Statistikbanken.

Som det ses, er gruppen af single-familier uden børn langt den største. Det skyldes dels, at flere unge uddanner sig længere end tidligere og bor som single under uddannelsen, dels gruppen af ældre enlige pensionister. Det ville være spændende at have tal for familieformerne, i forhold de, med uddannelsernes længde, varierende erhvervsaktive aldre. De to andre udbredte familietyper er par med og uden børn.

Sammenligner jeg et valg af EU lande, fremgår det, at der er betydelige forskelle landene imellem (desværre opgjort som husstande ikke som familier)

Tabel 2
Gennemsnitlige husstandsstørrelse og andel med børn, i udvalgte EU lande

1999	Danmark	Sverige	Frankrig	Tyskland	Italien	Spanien	UK
Gennemsnit	2,14	2,17	2,44	2,16	2,62	3,24	2,31
Andel med børn i %	29	32	38	28	39	49	28

Kilde: Eurostat database 2004.

Tabel 3
Husstandstyper i udvalgte EU lande 1999.

Husstandstype i %	Danmark	Sverige	Frankrig	Tyskland	Italien	Spanien	UK
Enlig	37	38	29	35	22	10	31
Enlig med børn	5	6	6	4	2	2	6
Par	31	28	30	31	27	27	30
Par med børn	26	24	31	22	30	32	21
Storhusstande	5	6	4	7	19	34	11

Kilde: Eurostat database 2004

Som det fremgår af de to tabeller er der en betydelig forskel mellem Nordeuropa (Skandinavien og Tyskland) og Sydeuropa (Italien og især Spanien), hvor gennemsnitsstørrelsen er høj på grund af relativt flere store husstande og færre enlige husstande samt relativt flere husstande med børn. I Nordeuropa forholder det sig omvendt. Det skal dog bemærkes, at Tyskland kulturelt set er et sammensat land, ikke mindst efter murens fald. Men det kunne også være interessant at se på de regionale forskelle med hensyn til familie og husstandstyper i de to sydeuropæiske lande.

Husstandenes gennemsnitsstørrelse i Frankrig og UK ligger mellem de to grupper af lande. I Frankrig er det, fordi der er en relativt høj andel af husstande med børn. I UKs tilfælde skyldes det især en lidt større andel af store husstande. Der er således store kulturelle forskelle med hensyn til disse aspekter af husstandenes/familiens sociale form, forskelle der bør undersøges på regionalt niveau også.

Sammenholdt med ”valget” af brugen af familiens arbejdskraft på lønarbejde eller selvstændig virksomhed er antallet af voksne og familiens sociale sammensætning samt dens uddannelsesniveau det afgørende udgangspunkt for familiens mulige adgang til et stabilt indkomstniveau i den tids - rumlige kontekst, de befinder sig i. Da der er store forskelle med hensyn til regionale konjunkturer og beskæftigelsesmuligheder, og da de varierer over tid, er familierne med deres sociale form og deres uddannelsesniveau stillet over for betydelige regionale forskelle med hensyn til erhvervelsen af deres indkomst. Men det er ikke det eneste, der kan spille ind på indkomstillgængeligheden (arv, stigning i boligens friværdi og især velfærdsydelse kan også spille en betydelig rolle).

Familien kan også ses som en produktionsenhed (metafor), der som sagt præges af en særegen værdilogik. Den producerer dels en række materielle goder (husly, mad, tøj, rengøring, vedligeholdelse, transport osv.); den bistår medlemmerne med uddannelse og socialisering, den gør en række kommunikative ydelser tilgængelige (aviser, tv, telefon, it osv.), og den lægger ”sted” til deres venneliv⁹. Dertil kommer, at medlemmerne drager omsorg for hinanden, skaber oplevelser for hinanden og gør samvær/oplevelser med andre mulige. Den skal således sikre familiens levestandard og tryghed samt støtte familiemedlemmernes projekter og livsstrategier. **Familien og medlemmerne er den**

⁹ Jeg regner i denne sammenhæng vennelivet med til familielivet, fordi jeg ikke agter at skelne mellem de to typer af liv i min analyse, selv om det måske kunne kaste lys på nogle spændende aspekter af hverdagslivet og dets historiske forandringer

basale producent af livskvalitet og betingelserne for, at medlemmerne kan skabe livskvalitet, i samfundet¹⁰.

Til skabelsen af familien hører som sagt også valget om at få børn og hvor mange samt stimuleringen/understøttelsen af deres livsstrategier.

Familiens integration i arbejdslivet¹¹

En forudsætning for familielivet er familiens adgang til eksistensmidler i form af egen produktion eller arbejds-, kapital- eller overførselsindkomst (Jakobsen). Adgangen vil på den ene side afhænge af konjunkturerne, erhvervs- arbejdsmarkeds- og velfærds- politikkerne og de i samfundet skabte klassepositioner, samt på den anden side af familiens prioritering af arbejdslivet, medlemmerne kompetencer og sociale kapital samt deres held. Integrationen i arbejdslivet kan derfor, for nogen være ensbetydende med en marginalisering eller i yderste konsekvens en eksklusion fra arbejdslivet.

Arbejdslivet er konstitueret af klassedynamikken, men også præget af de andre ulighedsdynamikker (Bradley). Principielt har alle ”lige” adgang til arbejdslivet, hvis de har den rette uddannelse, idet adgangen er bestemt af tidspunktet (udbuddet) og den enkeltes helbred og uddannelse. Reelt ser verden anderledes ud. I de fleste lande er der tale om et segmenteret arbejdsliv, både hvad angår alder, køn og etnicitet. Ofte er de samme grupper også ringere stillet i forhold til offentlige velfærdsydelse. Endvidere afhænger adgangen af de forskellige grupperes sociale netværk.

Der vil således, alt efter familiens form, sociale sammensætning og sociale kapital, være tale om store uligheder med hensyn til de enkelte familiers adgang til stabile materielle ressourcer, afhængigt af jobtilgængeligheden regionalt, indkomstforskellene mellem de enkelte klassepositioner i de enkelte lande/regioner og af familiens satsninger /muligheder i ”spillet om positionerne”. Hvilke job og hvor mange, der er tilgængelige afhænger primært af den regionale erhvervs-konjunktur og den regionale branchesammen-sætning, herunder den offentlige sektors tyngde - forhold, der i et vist omfang kan påvirkes af nationale og geografiske erhvervs- og beskæftigelsespolitikker. Meget afgørende, for disse forskelle i adgangen til indkomst, er endvidere de i landene dominerende diskurser om social integration, ligestilling og lighed, samt de institutioner og politikker, diskurserne er materialiseret i (Cousins, Hansen F., Silver, se også Esping-Andersen 1990). For eksempel spiller arbejdsmarkedsreguleringen, herunder mindste-lønnen relative størrelse en stor rolle for lønarbejdernes levestandard (Cousins). Det samme gør velfærdstatsydelseernes kompensationsgrad og varighed for de udsatte grupper - eksempelvis arbejdsmarkeds-marginaliseredes eller enlige forældres leve-standard (Hansen, H. 2001, 2005). Som bekendt er der store forskelle OECD landene imellem, hvad angår deres velfærdsinstitutioner og deres kompensationsniveau (Bislev, Esping-Andersen, 1990 eller Hansen, F.)¹²

¹⁰ Esping- Andersen karakteriserer lidt mere ydmygt familien som den basale producent af velfærd i samfundet Esping-Andersen 1990.

¹¹ Med arbejdslivet menes, hvor intet andet angives, arbejdslivet uden for husarbejdet, som i overvejende grad stadig er kvindens opgave, og som gør, at hun i højere grad er fanget i tidsfælden (Back-Wicklund).

¹² Endnu mangler der at blive udformet en regimeteori om arbejdsmarkedsreguleringens stratifikatoriske konsekvenser (se Hansen, F.)

Arbejdslivet spiller endvidere en stor rolle for individernes identitet. Danske undersøgelser viser samstemmende, at arbejdet tillægges stor betydning i sig selv, og at det ikke primært er indkomsten, der motiverer folk til at gå på arbejde (Andersen, Hansen, H. 2001, Tonboe). Samværet med andre og fællesskabet på arbejdspladsen er et vigtigt elementer i hverdagslivet for den enkelte arbejdstager. Arbejde og det at være "selvforsørgende" giver også social status. Arbejdslivet har altså betydning i sig selv. Det betyder ikke, at Høyrups arbejderlivsform, for hvem arbejdet i sig selv ses som uden betydning, ikke findes (Christensen & Høyrup). Det er blot ikke normen. At tillægge arbejdet så stor betydning er specielt en nordisk foreteelse (udtryk for protestantisk arbejdsmoral, Hansen, H. 2001 s 35). Vi er blandt dem, der arbejder mest, ikke som individer, men som familier. Bruttoarbejdstiden er endda gået op siden 1987, og vi lægger klart over Norge og især Finland (Bonke, Tonboe). USA og UK er andre lande, hvor der arbejdes meget, ikke blot familiemæssigt men også individuelt.

Betydningen og prioriteringen af arbejdslivet afhænger stærkt af kønsregimet i det pågældende land. For 50 år siden var det stærkt præget af breadwinner diskursen i alle de vestlige lande. Far gik på arbejde og mor "gik" hjemme. Det gav status, at have råd til at lade hustruen gå derhjemme. De fattige familier måtte dog ofte sende begge på arbejde. Fra 60erne af ændres diskursen i de nordiske lande, hvor normen skifter til to fuldtids-arbejdende, og familiens samlede "udearbejde" sættes op. Dobbeltindkomst-familien bliver den fremherskende norm (Back-Wicklund). Denne proces understøttes af ud-bygningen af den offentlige pasning af børn og pleje af ældre. Samtidig skifter diskursen til en individorienteret velfærdsdiskurs modsat den familieorienterede.

Breadwinnerdiskursen og familieorienteringen har derimod præget og præger i et eller andet omfang stadig den kristlig demokratiske politik og den katolske diskurs (Borchorst). Og den udmøntes i den konservative velfærdsmodel, selv om der er afvigelser som Frankrig (Siim). Derfor er kvinderne i en række lande kommet senere ud i arbejdslivet, og de har en betydeligt lavere erhvervsfrekvens i en række lande og regioner i EU (se tabel 4). I de liberale, markedsfokuserede lande er der tale om en individ-orienteret velfærdsdiskurs, hvor pasningen af børn og ældre i overvejende grad overlades til markedet, hvorfor den bliver relativt dyr for den enkelte lønmodtagerfamilie. Det gælder især for de lavtlønnede familier, hvis lønninger er påvirket af en relativ lav mindsteløn som i UK.

Tabel 4

Aktivitetsraten for mænd og kvinder i udvalgte EU lande 1985- 2002

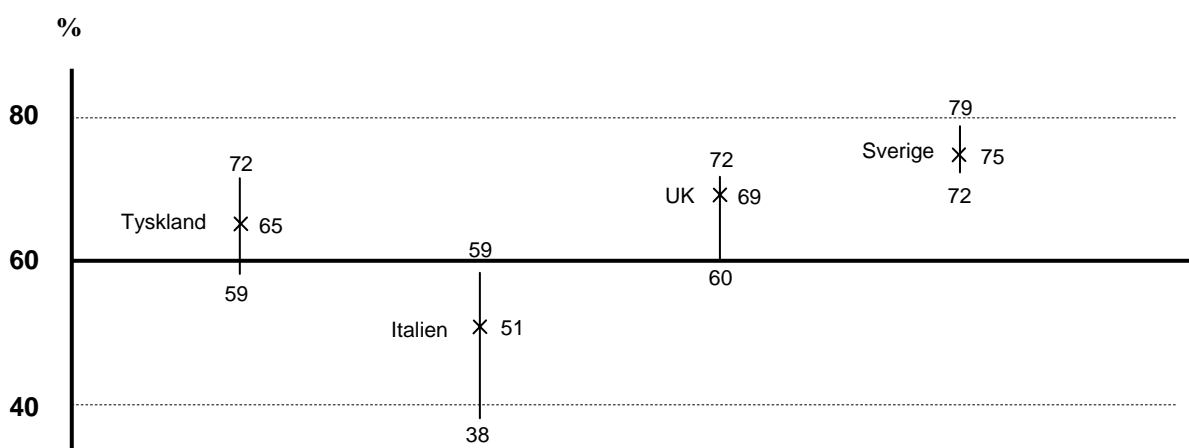
År	Danmark		Sverige		Frankrig		Tyskland		Italien		Spanien		UK	
	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K
1994	84	75	79	74	75	60	80	61	74	42	76	42	84	66
2004	84	76	79	75	75	64	79	66	75	51	80	57	82	69
Tilvækst %-point	0	1	0	1	0	4	-1	5	1	9	4	15	-2	3

Kilde: Eurostat database 2004

De forskellige diskurser om kvindernes position i familien og i arbejdslivet (kønsregimerne) og de forskellige omkostninger ved at få passet børn, fører - sammen med mulighederne for at få et arbejde i nærheden af bostedet og det om manden har

arbejde - til **store regionale forskelle med hensyn til kvindernes integration i arbejdslivet**. Som det fremgår af fig. 1 ligger aktivitetsraten i de svenske regioner på et højere niveau end i de andre lande. Den regionale variation i Sverige er desuden markant mindre end i Italien. Den gennemsnitlige aktivitetsrate for de svenske regioner er således dobbelt så høj sammenlignet med de italienske regioner med lavest aktivitetsrate for kvinder.

Fig 1
Nationale forskelle med hensyn til kvinders regionale aktivitetsrate i fire udvalgte lande 2004

Kilde Eurostat database 2004

Vi kan således tale om forskellige skematiske modeller for denne integration (delvist efter Bonke, Borchorst, Cousins):

1. Kvinden holder op med at arbejde, mens familien har børn og kommer evt. tilbage, når børnene er store (eks. Sydeuropa).
2. Kvinden holder op, mens børnene er under skolealderen.
3. Kvinden arbejder på deltid, evt. med et stop, mens børnene er små (eks. Holland).
4. Kvinden arbejder heltid med undtagelse af perioderne med betalt børneorlov (de nordiske lande).

Set ud fra et familiesynspunkt er de første tre modeller et udtryk for en relativ opprioritering af familielivet (med eller mod kvindernes vilje) i forhold til model fire. Disse forskelle er her fremstillet som forskelle i tid og rum. De kan også opfattes som forskelle mellem prioriteringer foretaget af forskellige familier her og nu. Det, der interesserer os i denne forbindelse, er, om der i Danmark i dag kan spores et brud med model 4 ovenfor, og hvordan dette brud og den dermed forbundne indkomstnedgang eventuelt indfries og/eller kompenseres gennem en flytning.

Kvindernes integrationsperiode i arbejdslivet vil endvidere afhænge af, hvor mange børn familien prioriterer at få. Det er i langt de fleste tilfælde og langt de fleste steder kvinden, der trækker sig ud af arbejdslivet, går på deltid eller tager forældreorlov. Om kvinderne på det danske arbejdsmarked skriver Kring: "Det er således idet øjeblik, at

parret får børn..., at rollerne i parforholdet går fra at være symmetriske til at være asymmetriske i forhold til familielivet” (Kring, side 62).

Dette stiller kvinderne i en svagere position på arbejdsmarkedet med hensyn til arbejdskarriere, men undertiden også med hensyn til løn og arbejdsvilkår (eksempelvis deltidsarbejdende). Endelig optjener de i den korporative velfærdsstat mindre ydelserne end de, der arbejder heltid og i mange år. I det omfang kvinder søger integration i arbejdslivet, er det samtidig kvinderne, der oplever de største problemer med at få tiden til at slå til, fordi de i større omfang stadig hænger på husarbejdet (Back-Wicklund, Nielsen og Knudsen). Set ud fra et kønssynspunkt er det især kvinden, der er fanget i ”tidsfælden”.

Tabel 5
Andelen af par med to forsørgere i udvalgte EU lande 2000

%	Frankrig	Tyskland	Italien	Spanien	UK
Par med børn	64	60	46	44	70
Par uden børn	68	70	47	42	79

Kilde: Eurostat database 2004

For EU som helhed er dobbelt forsørgerfamilien blevet den dominerende norm. Der er dog stadig undtagelser, endnu! Det gælder specielt i dele af Sydeuropa, både nationalt og regionalt.

Tabel 6
Husarbejdets omfang hos beskæftigede mænd og kvinder i udvalgte EU lande 1998-2000

Minutter per dag	Sverige	Frankrig	Tyskland	UK
Husarbejde:				
kvinder	212	220	191	208
mænd	143	113	112	114
Kvindens større andel af husarbejde	69	107	79	94
Mænds større andel af lønarbejde	72	72	73	96

Kilde: Eurostat 2004

Desværre er der ikke lavet pålidelige undersøgelser af den kønsmæssige fordeling af husarbejdet, som omfatter alle de gamle EU-lande. Som det ses i tabel 6 ligger kvindernes husarbejdet i de 4 udvalgte lande på nogenlunde samme niveau, dog ligger Tyskland lidt lavere. Derimod bruger de svenske mænd en halv time mere om dagen på husarbejdet. Samlet set arbejder kvinder og mænd lige meget på nær i Frankrig, hvor kvinderne arbejder ca. ½ time mere dagligt. Det kunne have været interessant at have data fra de sydeuropæiske lande og regioner.

Som det ses i tabel 7 er det især de to sydeuropæiske lande, hvor kvinderne er inaktive og hvor inaktiviteten især i Italien skyldes familiære pligter.

Tabel 7
Andelen af inaktive kvinder mellem 25 – 54 år 2001

% point	Danmark	Sverige	Frankrig	Tyskland	Italien	Spanien	UK
Inaktive kvinder	17	15	22	23	41	39	24
Inaktive pga. af familiære pligter	3	2	16	14	31	17	14

Kilde: Eurostat database 2004

Disse forskelle i prioritering med hensyn til arbejdstid og familietid, der indgår som en del af de forskellige voksne familiemedlemmers livsstrategier, vil blive taget op senere, fordi de også må ses i relation til familiens integration i det sociale liv.

Familiens integration i det sociale liv

Det sociale liv kan ses som integration i forskellige typer af fællesskaber og denne integration kan have forskelligt omfang med hensyn til tid og engagement.¹³ I det følgende omhandler jeg kun de voksnes integration, og kun børnenes integration i det omfang denne stiller krav til de voksnes engagement.

Fællesskaberne kan være naboskabet, mødestederne, foreningerne og børnenes mødesteder, institutioner og foreninger. Mødestederne kan være gaden, kroen, lystbådehavnen osv. Ligesom naboskabet er der tale om uformelle, mere eller mindre forpligtende fællesskaber/medlemskaber modsat de formelle foreninger, hvor man er medlem.

Integrationen kan strække sig fra man hilser, evt. tager en snak over hækken, man låner af hinanden, overværer de samme aktiviteter, tager del i de samme aktiviteter til man laver et stort frivilligt arbejde, der gør aktiviteterne mulige for de andre medlemmer. Prioriteringen af det sociale kan altså spænde fra tilstedeværelse og en meget begrænset involvering til, at der bruges mange timer på frivilligt arbejde for at få aktiviteterne til at finde sted eller foreningen til at fungere. Som en foreløbig begrebsliggørelse vil jeg foreslå følgende analytiske differentiering: kommunikationsfællesskab, oplevelses-fællesskab (passive tilskuere, filmklubben), aktivitetsfællesskab (aktiviteten mål i sig selv, løbefællesskabet) og arbejdsfællesskab (frivilligt arbejde). En vigtig del af skabelsen af fællesskaber og deres vedholdenhed er de eventuelle bekendtskaber, kammeratskaber eller venskaber, der opstår mellem enkelte af deltagerne i fællesskaberne.

¹³ Jeg ser i denne fremstilling bort fra den tid familiemedlemmet tager til sig selv, hvor det drager omsorg for sig selv (egotiden).

Deltagerne i et fællesskab kan således indgå i fællesskabet med forskellig engagement fra tilskueren over den aktive til de, der lægger et stort stykke frivilligt arbejde, hvis det er nødvendigt for, at fællesskabet kan "køre". Det gælder også med hensyn til kammerat-skab og venskab. Et fællesskab vil oftest være præget af familielighed, hvor deltagerne indgår på meget forskellig vis. Der er sjældent tale om et kollektiv af lige deltagere.

Alle fællesskaber forpligter, men i varierende omfang. Fællesskaberne kan være eksklusive med hensyn til klasse, køn, alder og etnicitet, men de kan også overskride nogle af disse ulighedsdynamikker og integrere individer på tværs af eksempelvis klasse- eller kønsforskelle.

Da jeg er specielt interesseret i individernes stedsfølelse, vil jeg dvæle lidt mere ved naboskabet og lokalitetstilknytningen, dvs. stedstilknytningen i bostedsområdet. Naboskabet må ses som et mix af forskellige fællesskaber, alt efter beboernes engagement i det og den betydning, som de lægger i det. Det er sjældent noget lokalsamfund (community på engelsk). Det kan være et kommunikationsfællesskab, hvor man snakker lidt med hinanden og låner ting hos hinanden. Det kan evt. suppleres med at man tager sig lidt af hinandens børn og laver fælles aktiviteter for børnene. Nogle af beboerne kan også gå til aktiviteter sammen, eller have en lille løbeklub. De kan spise sammen, måske endda i form af større fællesspisninger. Og endelig kan der være arbejdsweekender, hvor bolig-områder vedligeholdes, forbedres eller forskønnes. Integrationen og betydningen af nabo-fællesskabet kan være ret så flygtig, men det kan i andre tilfælde også være højt prioriteret og nedfældet i aftaler og forpligtigelser. I begge tilfælde er der tale om, at stedet tillægges betydning, alt efter omfanget af brug af stedet og involveringen med de andre beboere.

Mange vil samtidig involvere sig uden for boligområdet og have stedstilknytning og stedsfølelse til andre steder af deres daglige aktivitetsrum eller der, hvor de tilbringer deres week-ender. Nogen vil måske slet ikke involvere sig i boligområdet, men kun sove der (Mazanti)! Individernes stedstilknytning og stedsfølelse er således geografisk opdelt, og den ændres over tid. Den kan have vidt forskellige "nedslagspunkter" på bosteds-lokaliteten og på week-end lokaliteterne, alt efter hvilke prioriteringer de forskellige familietyper og de enkelte familiemedlemmer foretager samt den betydning og det engagement, de tillægger deres fællesskaber, aktiviteter og steder og de erfaringer /oplevelser, som de gør sig.

Derfor må bostedets betydning også ses ud fra, hvilke fællesskaber, aktiviteter, faciliteter, som den private service, kommunen, foreningerne og ikke mindst beboerne kan byde på. På visse punkter kan bostedet være et "hul" for i hvert fald for visse beboere. Desuden kan fællesskaberne være lukkede om sig selv og dermed være ekskluderende overfor nye tilflyttere.

Stedstilknytning, biografi og eksistentielle livsmåder

De moderne familier har i mange generationer levet et opdelt hverdagsliv med en opdelt stedstilknytning. Selv om aktivitetsområdet i mine forældres tidlige arbejdsår og mine tidlige barneår var ret lokalt, begrænset af cykelafstande var stedstilknytningen allerede klart opdelt dengang. Mit fragmenterede sted bestod af huset/haven, naboskabet

og kvarteret, skolen, skoven, fodboldklubben og stranden for at nævne de steder, som jeg i dag synes var af størst betydning dengang.

Bostedet skal ses som den palet af opdeltede steder, der er knyttet til det almindelige hverdagsliv alle ugens syv dage. Det er individrelateret og ændres over tid (Thrift). Boligen er for de fleste familier et sted med stor betydning, bl.a. fordi det er der, at store dele af det nære familie- og venneliv udfolder sig, den del af hverdagslivet som tillægges den største værdi ”af alt”, af de fleste mennesker¹⁴. Boligen og haven kan endda være et projekt, hvor der lægges mange timer, dels fordi vi gerne vil bo godt, dels fordi det er en livsstil eller dels fordi, boligen er en social og kulturel ”markør”. Men modsat kan man også vælge ”husprojektet” fra, for at få mere tid til (andre dele af) familielivet. Endelig kan boligen være et sted, hvor man sover og underholder sig med sig selv.

Efter boligen kommer naboskabet og på lidt større skala kvarteret/landsbyen, hvor vi indgår i forskellige former af fællesskaber med forskellige grader af intensitet og engagement. Her er den geografiske nærhed forvandlet til forskellige grader af menneskelig nærhed og samvær. I lokalsamfundet er der andre typer af fællesskaber knyttet til fælles interesser eller ”kulturel smag” (sports- og kulturforeninger er eksempler på sådanne fællesskaber). De kan også være uformelle og bygge på kammeratskaber som kortspiller-gruppen, løbevennerne eller fugleentusiastene, der gør og oplever noget sammen. Når familier taler om at leve det sted, hvor de bor, har de det at deltage livet i på bostedet i tankerne. Det er givet et ønske hos mange. Ærø har modsat spottet en gruppe tilflytter, som i stort omfang har valgt disse fællesskaber fra (i lokalområdet), hvor de lever et lukket familieliv og sætter pris på området naturmæssige herligheder, og ellers lever andre dele af deres liv uden for lokalområdet (Ærø). Det kan også være at lokalområdet på nogle punkter er et ”hul”, der kræver at man søger til de lidt støtte eller større byer for at indfri sine ønsker.

Stedstilknytningen ændres med de biografiske forandringer i familien. Det betyder, at den må relateres til såvel opvækst, uddannelses – jobkarrieren som familiekarrieren. Uddannelse og job er for de fleste adgangen til vist indkomstniveau, som er medbestemmende for, hvor man har råd til at bo. Til gengæld er jobtyperne ikke ensartet geografisk fordelt. Betydningen af stedet afhænger ligeledes af familiedannelsen og børnenes ankomst. Når børnene er nogle få år ændres familiens ønsker til bostedet, hvis de ikke allerede er ændret inden (Ritz). Dertil kommer, at den ”danske boligdrøm” er ejerboligen i form af eget hus, mest realistisk i form af parcelhuset. Modsat ændres behovene og ønskerne til bostedet, når børnene er flyttet hjemmefra og måske igen, når familien træder ud af arbejdslivet. Flytningerne er derfor på samme måde koblet til de biografiske forandringer.¹⁵

Samtidig er det min tese, at flytninger og bostedstilknytning også er knyttet til familiens eksistentielle livsstil (livsmåden), hvormed jeg mener familiens orientering i forhold til hverdagslivets tre elementer: deres arbejdsliv, deres familie liv og deres sociale liv.

Mine forældres liv bestod af lidt mere end et ”udearbejdsliv” (50 timer om ugen), et betydeligt frivilligt arbejde/ evt med en symbolsk løn i fodboldklubberne og et omfattende familie- og venneliv, med et åbent hus, hvor min mor var til stede det meste af tiden. Siden halvfjerdserne er normen blevet den dobbeltarbejdende familie med en ude-

¹⁴ Det er hvad de fleste mennesker svarer, når de bliver spurgt om hvad der har største værdi i deres liv. Familielivet kommer ud som en klar nummer et.

¹⁵ Noget lignende gør sig gældende i forhold til større positive eller negative hændelser i familiens liv.

arbejdstid på omkring 75 timer, selv om arbejdstiden er blevet nedsat. For den dobbelt karriere orienterede familie kan den være langt højere. Denne vil ofte være veluddannede og bedrestillede rent økonomisk og have et større segment af bostedsmarkeder lokalisere sig på. Omkostningen ved denne arbejdsnarkomani er tidsfælden, som især rammer den kvindelige part af de voksne. Løsninger på problemet kan være ikke at få børn, at "nøjes" med et enkelt barn eller at forblive single. En anden type løsning er at opprioritere familielivet ved at afstå fra karrieren og arbejde "normalt" eller mindre end normalt. Den type har Ærø fundet som en anden af sine tre typer. De der er stået (delvist) af ræset. Dette har selvfølgelig materielle omkostninger, der evt. kan opvejes ved at flytte til billigere områder, hvor man samtidig kan finde den plads, der evt. skal til for at familielivet kan udfolde sig. Jeg har kendt til en del mennesker, som har været stærkt orienteret mod foreningslivet og lagt et stort frivilligt arbejde der. I hvilket omfang sådanne foreningsfreaks stadig findes, ved jeg ikke. Men det er også en måde at give sit liv indhold på og en forudsætning for at andre bare kan deltage. De er samtidig hoved-producenterne af en vigtig bostedskvalitet: fællesskaberne. Det er samtidig en tredje pol at orientere sig mod, det tredje element i hverdagslivet, som man kan orientere sig imod med større eller mindre engagement. Denne orientering i forhold til nogle basale eksistens-tielle værdier har jeg valgt at kalde "valg" af livsmåde, for at kunne skelne disse og livs-stile baseret på forbrugskultur.

Min tese er, at det giver indsigt også at gennemlyse flytningerne og bostedsintegration ud fra en opdeling i livsmåder. Jeg regner dermed at have et "redskab" til at forstå såvel variationen i udflytningerne fra Storkøbenhavn som de forskellige familiers integrationspraksiser, der hvor de flytter hen.

Litteraturliste

Andersen, J. G. 2003: Konklusion. I Andersen, J. G. (red) & Larsen, C. A. & Jensen J. B. 2003.

Andersen, J. G. (red) & Larsen, C. A. & Jensen J. B. 2003: Marginalisering og velfærdspolitik – Arbejdsløshed, jobchancer og trivsel. København, Frydenlund.

Bäck-Wicklund, M. 2004: Nye tendenser I tidsfælden – Sverige som case. I Jacobsen, M. H. & Tonboe, J. (red.) 2004.

Bislev, S. 1998: Socialpolitiske modeller. I Larsen, J. E. & Møller, I. H. (red) 1998.

Bjerring, B. m.fl. 2000: Hvor går grænsen – køn og arbejdsliv i forandring. Frederiksberg, Samfundslitteratur.

Bonke, J, 1995: Arbejde, tid og køn – i udvalgte lande. København, Socialforskningsinstituttet.

Borchorst, B. 1998: Køn, velfærdsstatsmodeller og familiepolitik. I Larsen, J. E. & Møller, I. H.(red) 1998.

- Bourdieu, P. & Wacquant L. J. D., 1996: Refleksiv sociologi – mål og midler. København, Hans Reitzels Forlag.
- Bradley, H. 1996: Fractured identities. Cambridge, Polity Press.
- Christensen, L.R., Højrup T. 1989: Strukturel livsformsanalyse. Lyngby, Nord Nytt nr. 37.
- Christoffersen, M. N. 2004: Familiens Udvikling I det 20. Århundrede, Rapport 04:07, København: Socialforskningsinstituttet.
- Cousins, C. 1999: Society, Work and Welfare in Europe. London, Macmillan Press.
- Duncan, S. 2001: Theorising comparative gender inequality. I Duncan, S. & Pfau-Effinger, B. 2001.
- Duncan, S. & Pfau-Effinger, B.2001: Gender, Economy and Culture in the European Union. London, Routledge.
- Eurostat 2004: How Europeans spend their time Everyday life of women and men, Data 1998-2002. Bruxelles, European Communities.
- Esping-Andersen, G. 1990: The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge, Polity Press.
- Esping-Andersen, G. 1999: Social Foundation of Postindustrial Economies. Oxford, University press.
- Giddens, A. 1981: A contemporary critique of historical materialism, Vol. 1. London, Macmillan.
- Giddens, A. 1994: Modernitetens konsekvenser. København, Hans Reitzels Forlag.
- Gram-Hansen, K. 2004: Bolig, hverdagsliv og forbrug. Hørsholm, SBI.
- Gullestad, M. 1989: Kultur og hverdagsliv. Oslo, Universitetsforlaget.
- Habermas, J. 1981/oversat ca. 1996: Teorien om den kommunikative handlen. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Hansen, F. 2003: Welfare states and social polarisation. I Öhman, J. & Simonsen, K. (ed.) 2003.
- Hansen, H. 2001: Arbejde, aktivering og arbejdsløshed – integration i det hele liv. København, Samfundslitteratur.
- Hansen, H. 2005: Fokus på enlige mødre. København, CASA.
- Harvey, D. 1973: Social justice and the city. London, Edward Arnold.

- Jacobsen, M. H. & Tonboe, J. (red.) 2004: Arbejdssamfundet. København, Hans Reitzels Forlag.
- Jakobsen, L. 1999: Livsdorm, kön och risk. Lund, Arkiv förlag.
- Kring, C. 2005: Arbejdsliv og Familieliv – Get A Balance! Ph.d afhandling. Danmarks Tekniske Universitet.
- Larsen, J. E. & Møller, I. H. (red.) 1998: Socialpolitik. København, Munksgaard.
- Massey, D. 1994: Space, Place and Gender. Cambridge, Polity Press.
- Massey, D. & Jess, P. 1995: A Place in the World? Milton Keynes, Open University & Oxford University Press.
- Mazanti B. 2002: Fortællinger fra et sted. Ph.d.-afhandling. Hørsholm, By og Byg.
- Nielsen, L. D. & Knudsen, L. B. 2000: Kvinders familie og arbejde i det senmoderne samfund. I Bjerring, B. m.fl. (red).
- Pratt, G. & Hanson, S. 1988: Gender, Class and Space. *Society and Space* 6, 15-35.
- Ritz R. 2005: Børnefamiliens hverdagsliv i praksis. Speciale, Geografisk Institut.
- Rose, G. 1995: Place and identity: a sense of place. I Massey, D. & Jess, P. 1995.
- Sainsbury, D. 1996: Gender, Inequality and Welfare States. Cambridge, Cambridge University Press.
- Silver, H. 1994: Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*, 133 (5-6): 531-78.
- Siim.B. 1998: Det sociale medborgerskab. I Larsen, J. E. & Møller, I. H. (red.) 1998.
- Thrift, N. 1983: On the determination of social action in space and time. *Environment and Planning D, Society and Space* 1, 23-57.
- Tonboe, J. 2004: I dit ansigt sved... Danmark som arbejdssamfund. I Jacobsen, M. H. & Tonboe, J. (red.) 2004.
- Ærø, T. 2005: At flytte til landets yderområder... Boligforskningsseminar 2005, Center for Boligforskning, SBI.
- Öhman, J. & Simonsen, K. (ed.) 2003: Voices from the North – New Trends in Nordic Human Geography. Hants, Asgate.